

Régi/új szempontok a jelenkori tárgykultúra értelmezéséhez

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Tárgyak szimbolikája*. Budapest: Új Mandátum. 2005. 246. p.

A társadalmi valóságok szimbolikus jelenségeken keresztül való értelmezése jelentős hagyományokat képvisel a társadalomtudományokban. A különféle szimbólumelméletek kiindulópontja lényegében arra a felismerésre szűkíthető, mely szerint az ember – eltérően például az állatoktól – egy általa teremtett világban él, és ez nem a dolgok, hanem a szimbólumok világa. Tulajdonképpen ez a mesterséges környezet, az ember létezési dimenziója a kultúra. Az ember tehát szimbólumkészítő és -használó, szimbólumok által „behálózott”, uralt lény, és ilyenképpen szimbolikus tevékenységének feltárása az emberi lét sokrétű megismerését teszi lehetővé. Ennek az alap- ténynek a körülírása során a különböző iskolák rendkívül sokféleképpen használják a szimbólum fogalmát, jelentése a mindenkori kérdésfelvetéstől függ.

Magyarországon Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor évtizedek óta foglalkozik kitar- tóan szimbólumkutatással, a szimbolikus jelenségek elemzésével, illetve a szim- bolizáció mibenlétének kérdésével. A saját társadalom kutatása során – az *anthropology at home* egyfajta hazai recepcióját megvalósítva vagy inkább kifejlesztve – az 1980-as évek közepétől egyre markánsabban vált érdeklődési területük a jelenkori magyar társadalom szimbolikus mozzanatainak vizsgálata. Nem mellékes, hogy az idevezető utat elsősorban a rendszerváltozás körüli időszak értékutatói tapasztalatai jelölték ki. Kutatási módszerüket oktatási anyaggá tisztázva 1995-ben adták közre *Rejtjelek 2* címmel (Kapitány Á. – Kapitány G. 1995), sőt még ugyanebben az évben napvilágot látott a szimbolizáció és a szimbólumelemzés történetét felvázoló *Jelbeszéd az életünk első kötete* is (Kapitány Á. – Kapitány G., szerk. 1995), melyet 2002-ben egy újabb többszerzős „interdiszciplináris körkép” követett (Kapitány Á. – Kapitány G., szerk. 2002). A *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón* címmel még 2000-ben meg- jelent könyvük már a magyar társadalom széles területét felölelő szimbolikus változá- sok áttekintését vállalta az 1990-es évekre vonatkozóan (Kapitány Á. – Kapitány G. 2000b). Mindeközben a hétköznapiokban használt nemzeti szimbólumokról újabb sikerkönyvet írtak; az eredményeiket összegző *Magyarságszimbólumok* az 1999-es első kiadását követően 2002-ben már a harmadik, bővített kiadását jegyezte (Kapitány Á. – Kapitány G. 2002 [1999]). Szintén az 1990-es évek Magyarországot dokumentálja, ezúttal a lakások szimbolikáján keresztül, a még 2000-ben publikált *Beszélő házak* című kötetük is (Kapitány Á. – Kapitány G. 2000a).

A 2005-ben megjelent *Tárgyak szimbolikája* hozzávetőleg ez utóbbi munka folyta-

tása, mely a megelőző években született, és a tárgyszimbolika kérdéskörét érintő publikációkat és egy, a témára vonatkozó kérdőíves vizsgálat eredményét adja közre együtt. A kortárs magyar társadalom tárgykultúráján keresztül történő szondázásán túl a könyv a tárgyszimbolika elméleti megalapozására törekszik. Ezt mutatja magának a kötetnek a szerkezete is. A szimbolizáció kapcsán elméleti kérdéseket felvető bevezető tanulmányt egy empirikus adatfelvételen nyugvó kérdőíves felmérés ismertetése követi, majd az emergenciacsúcs és a szimbólum fogalma összekapcsolásának szentelt újabb teoretikus fejtegetésekből álló dolgozat után a rendszerváltozás utáni magyarországi lakáskultúra változásában a szimbolikus jelentéseket kereső megközelítés összefoglalása olvasható.

A kötet kulcsfogalmait jelentő és a tárgyakra vonatkoztatott szimbolizáció fogalmát az elméleti bevezető a tárgyhasználat felől igyekszik megközelíteni. Miközben a kutatók kiindulópontja a tárgyak használatának az ember számára adott tartalma, azaz a funkciójuk, már a definiálás legelején kénytelenek leszögezni, hogy a világ bármely jelensége valójában ugyanúgy tekinthető szimbólumnak – sőt úgy is, mintha tárgyak lennének. Ennek következtében a dolgozat címét is viselő tárgyszimbolika valójában a végtelen számú szimbólumhasználati területek közül csupán az egyik. Azonban ha speciális, csak a tárgyakra jellemző szimbolizáció ugyan nincs is, de – miként a szerzőpáros hangsúlyozza – a tárgyakra szintén vonatkoztatható az $A = A$ és az $A \neq A$ egyidejű érvényességének (értsd: valami önmaga és nem csak önmaga egyszerre) képletével lényegileg – ugyan nem kizárólagosan – leírható szimbólumképződés (értsd: amikor egy dolgot egy másik dolog helyett kezdünk használni). Ez a mozzanat maga is rendelkezik funkcióval a társadalmon belül (például tárgyak mint csoport-, kor- és státusszimbólumok stb. jelennek meg), ami empirikus módon megragadható és leírható, vagyis társadalomtudományi jelentőséggel bír. A tárgyszimbolikát megcélzó elemzéshez a szerzők ezt a viszonylag jól körvonalazható irányt jelölik ki, megkülönböztetve a tárgyak társadalmi használatában a használati tárgyakat, az esztétikus tárgyakat és a szimbolikus tárgyak három, egymást különféle módon metsző nagy halmazát. A konkrét tárgyszimbólumok elemzésének metodikáját a tárgy meghatározó tulajdonságaira, úgyszólván elemeire, „szemiotikai egységeire” (például forma, szín, anyag, méret, állapot, közeg stb.) visszavezethető asszociációk mentén vázolják. Ezek körét ugyanakkor igazán mégsem határozzák meg, és a bőségesen jegyzetelt, különféle szaktudományi hivatkozásokkal jócskán megtámogatott szövegben a zárógondolatokat megelőzendő arra a következtetésre jutnak, hogy „[...] egy-egy tárgy szimbolikus jelentései igen sok tényezőtől függenek, és ha ezek mindegyike aktivizálódik, akkor a tárgy szimbolikája rendkívül összetett, gazdag, igen sok asszociációt mozgósító lehet. A tárgyszimbolika síkjainak sokasága és a szimbólumok egyén-, csoport- és kultúra-függősége azt is magával hozza, hogy értelmezésük sem egyértelmű.” (25. p.)

Miközben a szerzőpáros a zavarba ejtően sokféle jelentés nyomába szegődik, mégsem mond le a törvénykereső társadalomtudós attitűdjéről. A tárgyszimbolika törvényszerűségeit az ismeretelméleti fejtegetéseket is felvonultató harmadik, *Fejűkre estek-e az istenek? Avagy emergenciacsúcs és szimbólum* című tanulmány próbálja megragadni. A „puha” társadalomtudományos érvelésnek „kemény” gerincet, mondanivalót adó képlet körüli okfejtés adja meg a felütését ennek a fejezetnek is, mely a természettudományok alapját képező matematikai összefüggésektől igyekszik minél távolabbra

elhelyezni a szimbolizáció fogalmát, mintegy megerősítve a kvalitatív társadalomtudományos vizsgálódás kizárólagos létjogosultságát ebben a kérdésben. Sőt, Kaptiány Ágnes és Kapitány Gábor egy szimbólumalapú társadalomtudomány körvonalait vetíti előre, melyben a korábbi iskolák társadalomolvasatai összeadódnak. A felmerült ötletet követően az írás hirtelen a szimbólumok létrejöttének mozzanatát helyezi fókuszba, melynek megvilágításához John Stuart Mill 1843-ban megfogalmazott emergenciameghatározását idézi: „[...] emergencia akkor következik be, ha az új tulajdonosság nem tekinthető azon elemek pusztá összegződésének, amelyek kiemelkedésének folyamatában szerepet játszottak” (209. p.; lásd Mill 1843:428).

A könyv szerzői Sorokin nyomán (Sorokin 1962 [1937–1941]:IV/63) azt is megkockáztatják, hogy a szimbolizáció mindig emergens jellegű. A felvetés így újabb távlatokat nyit, hiszen a folyton változó szimbolizációs folyamatok rendszerelméleti összefüggésekbe helyezve válnak továbbgondolhatóvá. A problematikára vonatkozó eddig felismert tanulságokat végül tizenkét tételszerű pontban nyújtják az önálló dolgozat végén. Mindennek mi köze a tárgyak szimbolikájához? Az emergencia fogalmát előtérbe helyező szimbólumelmélet felvillantásához egy tárgy nyújt konkrét példát, történetesen James Huyes *Az istenek a fejükre estek* című filmjének emlékeztető kólásüvege.

A bevezető tanulmány elméleti megfontolásait előtérbe helyezve a jelenben tétéleződő tárgyi világ szimbolikus jelentéseinek feltárását egy kérdőíves kutatás szemlélteti. A „próbaúrás” során nyert adatok értelmezésekor az elmúlt évtized összefoglaló munkáinak eredményeit is igyekeztek bevonni. Ez utóbbit már csak azért is fontos kiemelni, mert a feltett kérdések részben magukban foglalják az említett kutatások eredményeként nyert „kész” szimbolikus jelentéseket is. A „tárgyhasználat-tárgyszimbolika” interjúkérdései ugyanis nem konkrét tárgyakból, tárgycsoportokból indulnak ki, hanem éppen fordítva járnak el (203. p.). A 205 főleg értelmiségi, illetve értelmiségi pályákra készülő magyar és osztrák válaszadónak szegezett, előre meghatározott szempontokhoz (például „trendi”, presztízstárgy, nőies, férfias, öreges, fiatalos stb.) gyűjtik össze az egyénileg kötődő tárgyféleségeket. Az elemzés során az ilyenformán feltöltött listákon való előfordulásuk gyakorisága, vagyis konvencionalitásuk mértéke szerint összegzik azokat, és tesznek átfogó kijelentéseket. Ezt egészíti ki a válaszadók tárgyakhoz való viszonyára vonatkozó további kérdések kapcsán kirajzolódó kép, amiket aztán együtt még egyszer letisztázva tovább rendszereznek. Mindezeknek köszönhetően a kérdőív valójában nem a tárgyakban rejlő lehetséges szimbolikus természetű asszociációkat pásztázza, hanem a kutatók által felállított szempontrendszer „húzza rá” a válaszadók személyes és nyilvános tárgyi környezetére. Ilyenformán éppen az emergencia okozta új és izgalmas jelentésváltozások/-változatok esnek ki a kutatás „látóköréből”. Ettől függetlenül a viszonylagosan sem reprezentatív minta segítségével nyert „adalékok” számos megfontolandó következtetés levonására, továbbgondolására alkalmasak, nem utolsósorban problematikusságukon keresztül is további tárgyszimbólum-vizsgálatokat inspirálhatnak.

A könyv zárótanulmánya a *Beszélő házak* kötetben megfogalmazottakat felhasználva az elsődlegesen középszintűhöz köthető háromszáz lakás és lakáshasználati mód szimbolikus elemeit vizsgáló megközelítés jellemzőit veszi sorra, és bontja ki röviden. Ehhez a tárgyszimbolika elemzésének eddig megismert főbb szempontjait foglalják össze, amit itt a Richard Dowkins által bevezetett *mém* fogalom hangsúlyozása egészít

ki (Dowkins 1977), ugyanis a szerzőpáros ebben a korábban vázolt változók mind-egyikét felismerni véli. Vagyis a szimbolikus tárgyak *mém*ként a kulturális változások olyan legkisebb elemeinek is felfoghatók, melyek egyfelől a legkisebb elemei a változásnak, más oldalról viszont magukba sűrítik a rendszer egészének változását, azaz magának a változásnak a lényegét. Az elvégzett elemzés az 1989-es rendszerváltozást követően fejlődő tárgy- és térhasználatban megnyilvánuló globalizációs jelenségekre koncentrál. A jelenkori magyar társadalom sokirányú alakulását a tárgyszimbolika nyomán hét pont alá rendezve mutatják be, pontosabban a multikulturalizmus, az individualizáció, a modernizáció, a látvány, az urbanizáció és az annak ellentétéként tételeződő falura költözés jelenségeit körbejárva.

Kapitány Ágnesnek és Kapitány Gábornak a tárgyak szimbolikájára összpontosító kötete az elméleti kidolgozottság szempontjából egyfajta sajátos „fejlődésregényre” emlékeztet. A sorban egymást követő, önmagukban is koherens tanulmányok egy szerteágazó szimbólumelmélet egyre kiérleltebb változataiként követik egymást. A szimbólumok és tárgyak kapcsolatát megvilágító indulástól a tárgyszimbólumok működésének és egyszerű társadalomtudományos módszerek segítségével való megragadhatóságuknak bizonyításán keresztül az emergencia bevezetésén át végül a *mém*fogalom igazságtartalmának belátásához kalauzolnak el. Mindeközben – nem mellékesen – a saját társadalom egyes jelenkori jellegzetességei is megmutatkoznak. A tárgyakat övező szellemi kalandozást keretbe foglaló kötet egy saját tárgyelmelet irányába mutató, de talán teljességében soha be nem járható út lényeges állomása, de bizonyosan nem a végállomása, hiszen éppen a kötet tanít arra, hogy az emberi dolgokat övező lehetséges értelmezések lezárhatatlanok. Jöjjön a folytatás!

IRODALOM

DOWKINS, RICHARD

1977 *The selfish gene*. Oxford: Oxford University Press.

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR

1995 *Rejtjelek 2. Fejezetek a mindennapi élet antropológiájából*. Budapest: Kossuth.

2000a *Beszélő házak*. Budapest: Kossuth.

2000b *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón*. Budapest: Új Mandátum.

2002 [1999] *Magyarságszimbólumok*. Budapest: Európai Folklor Intézet.

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR, SZERK.

1995 *„Jelbeszéd az életünk”*. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Budapest: Osiris–Századvég.

2002 *„Jelbeszéd az életünk” 2.* Budapest: Osiris.

MILL, JOHN STUART

1843 *System of logic*. London: John W. Parker – West Strand.

SOROKIN, PITIRIM A.

1962 [1937–1941] *Social and cultural dynamics I–IV*. New York: The Bedminster Press.